

Т. В. Дуткевич

ДИТЯЧА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2012

УДК 159.9(075.8)
ББК 88.8я73
Д 84

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11-2709 від 04.04.2011 р.)*

Рецензенти:

Приходько Ю. О. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та педагогіки інституту педагогіки і психології національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;

Радчук Г. К. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка;

Савицька О. В. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології праці та управління закладами освіти Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Дуткевич Т. В.

Д 84 Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.

ISBN 978-611-01-0323-7

У навчальному посібнику розглянуто принципи, методи, основні поняття дитячої психології; розкрито закономірності психічного розвитку дитини від народження до юнацького віку, аналізуються психологічні особливості спілкування, діяльності, пізнавальних та емоційно-вольових процесів, а також особистості дитини. Зміст посібника складається з текстів лекцій до всіх тем, передбачених навчальною програмою, словника основних понять та списку літератури.

Навчальний посібник рекомендується студентам спеціальностей „Дошкільна освіта”, „Психологія”, „Практична психологія”, може використовуватись викладачами однойменної дисципліни, педагогами і психологами дошкільних й загальноосвітніх закладів.

УДК 159.9(075.8)
ББК 88.8я73

ISBN 978-611-01-0323-7

© Дуткевич Т. В., 2012.
© Центр учбової літератури, 2012.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	11
ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС	13
МОДУЛЬ І. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ДИТЯЧОЇ ПСИХОЛОГІЇ	14
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДИТЯЧОЇ ПСИХОЛОГІЇ	14
1. Предмет і структура дитячої психології	15
2. Поняття, що характеризують онтогенез людини (дозрівання, розвиток, формування, становлення, навчання і виховання)	17
3. Основні закономірності психічного розвитку людини	20
4. Передумови, умови і рушійні сили психічного розвитку дитини	22
ТЕМА 2. ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДИТЯЧОЇ ПСИХОЛОГІЇ	25
1. Принципи вивчення психіки дитини	26
2. Класифікація методів дитячої психології	28
3. Спостереження як метод дитячої психології	29
4. Експеримент у дитячій психології	32
5. Методи бесіди та вивчення продуктів діяльності дітей	35
6. Вивчення психічних особливостей дитини педагогом	36
ТЕМА 3. КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОГО СТАНУ ДИТЯЧОЇ ПСИХОЛОГІЇ	39
1. Зародження знань щодо психічного розвитку дитини у філософії та природознавстві	40
2. Дитяча психологія в Радянському Союзі	42
3. Дитяча психологія в Україні	45
4. Основні теорії психічного розвитку дитини за кордоном	50
ТЕМА 4. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ ...	54
1. Поняття віку та характеристика його у психології	54
2. Проблема вікової періодизації психічного та особистісного розвитку дитини	56

3. Вікова періодизація психічного розвитку дитини від народження до закінчення школи	59
МОДУЛЬ II. ДІЯЛЬНІСТЬ ТА СПІЛКУВАННЯ ДОШКІЛЬНИКА ..	64
ТЕМА 5. ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ У ДИТИНСТВІ	64
1. Особливості психічного розвитку в дитинстві	65
2. Психічний розвиток новонародженої дитини	69
3. Психічний розвиток дитини першого року життя	71
4. Психічний розвиток дитини раннього віку	72
5. Психічний розвиток дитини від 3 до 7 років	75
ТЕМА 6. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СПІЛКУВАННЯ ДОРΟΣЛОГО І ДИТИНИ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	78
1. Спілкування як найважливіший фактор психічного розвитку дошкільника	79
2. Форми спілкування у дошкільному віці	80
3. Модель оптимального спілкування педагога з дитиною	83
4. Роль експресивних засобів у спілкуванні дитини й дорослого	85
ТЕМА 7. СПІЛКУВАННЯ І СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОШКІЛЬНИКА З РОВЕСНИКАМИ	86
1. Особливості спілкування і спільної діяльності дошкільника з ровесниками та їх роль у його психічному розвитку	87
1.1. Порівняння спілкування дитини з дорослим та з ровесником	87
1.2. Вплив спілкування з ровесником на психічний розвиток дошкільника	89
2. Розвиток спілкування і спільної діяльності з ровесниками у дошкільному віці	90
2.1. Емоційно-практична форма спілкування немовлят	90
2.2. Ситуативно-ділова форма спілкування дошкільників ..	92
2.3. Позаситуативно – ділова форма спілкування дошкільників	94
3. Вплив групи дошкільного закладу на психічний і особистісний розвиток дитини	95

ТЕМА 8. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	97
1. Розвиток гри у дитини до 3-х років	98
2. Особливості сюжетно-рольової гри дошкільника	102
2.1. Природа сюжетно-рольової гри дошкільника	102
2.2. Поняття про сюжет та зміст сюжетно-рольової гри	103
2.3. Роль та ігрові дії дошкільника як центральний компонент сюжетно-рольової гри	105
2.4. Значення ігрових предметів для забезпечення уявної ситуації у грі	107
2.5. Взаємовідносини дошкільників у грі	108
3. Класифікація дитячих ігор. Характеристика творчих ігор дошкільника	110
4. Характеристика ігор з правилами	113
ТЕМА 9. НОРМАТИВНІ ПОКАЗНИКИ ТА АКТИВІЗАЦІЯ СЮЖЕТНО-РОЛЬОВОЇ ГРИ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	117
1. Рівні розвитку сюжетно-рольової гри у дошкільника	118
2. Формування передумов рольової гри	120
3. Прийоми активізації сюжетно-рольової гри	121
4. Організація сюжетно-рольової гри. Іграшки	122
ТЕМА 10. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	126
1. Особливості побутової діяльності у дитини немовлячого віку	127
2. Характеристика побутової діяльності дитини раннього віку	129
3. Побутова діяльність у дошкільному віці	132
ТЕМА 11. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ	135
1. Елементи трудової діяльності в ранньому дитинстві	136
2. Значення трудової діяльності дошкільника та розвиток її структури	139
2.1. Трудова діяльність дошкільника як передумова професійного самовизначення	139

2.2. Взаємозв'язок трудової діяльності та гри дошкільника	141
2.3. Розвиток компонентів структури трудової діяльності дошкільника	142
3. Оволодіння дошкільником новими видами і формами праці .	146
4. Розвиток співпраці дошкільника з однолітками	149
ТЕМА 12. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗОТВОРЧОЇ ТА КОНСТРУКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТИНИ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	151
1. Зародження образотворчої діяльності у дитини до 3-х років ...	152
2. Розвиток образотворчої діяльності дошкільника	154
2.1. Особливості малюнка дошкільника	154
2.2. Зв'язок малювання із грою та мовленням дитини	156
3. Розвиток конструктивної діяльності в дошкільному віці	159
МОДУЛЬ III. РОЗВИТОК ПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ДОШКІЛЬНИКА	162
ТЕМА 13. РОЗВИТОК УВАГИ ДИТИНИ ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО 7 РОКІВ	162
1. Види уваги у дошкільному дитинстві	163
2. Особливості уваги дитини немовлячого віку	164
3. Розвиток уваги у ранньому дитинстві	166
4. Досягнення у розвитку уваги в дошкільному віці (3–6 р.)	168
5. Психолого-педагогічні умови розвитку уваги дошкільника ..	170
ТЕМА 14. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДИТИНИ ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО 7 РОКІВ	173
1. Розвиток мовлення в немовлячому віці	174
1.1. Розвиток пасивного мовлення	174
1.2. Поява активного мовлення	176
2. Особливості мовлення дитини раннього віку	178
2.1. Засвоєння нових форм та функцій мовлення	178
2.2. Перехід від засвоєння лексики до засвоєння граматики	180
3. Характеристика мовлення дитини дошкільного віку	181
3.1. Засвоєння всіх сторін мови та функцій мовлення	181

3.2. Розвиток зв'язного мовлення дошкільника	184
ТЕМА 15. РОЗВИТОК СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКА	186
1. Початковий етап у сенсорно-перцептивному розвитку дитини	187
2. Особливості сенсорно-перцептивного розвитку дитини раннього віку	191
3. Сенсорно-перцептивний розвиток дитини від 3 до 7 р.	193
3.1. Формування сенсорних еталонів у процесі орієнтувальних дій	193
3.2. Розвиток спостереження – цілеспрямованого сприймання	196
4. Розвиток різних видів сприймання дитини від народження до 7 років	197
ТЕМА 16. РОЗВИТОК ПАМ'ЯТІ ДИТИНИ ДО 7 РОКІВ	201
1. Початковий етап у розвитку пам'яті	202
2. Розвиток пам'яті в ранньому дитинстві	204
3. Види пам'яті у дошкільному віці	205
4. Виникнення елементів довільності пам'яті	207
5. Психолого-педагогічні умови розвитку пам'яті	209
ТЕМА 17. ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЯ ДИТИНИ ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО 7 РОКІВ	212
1. Розвиток мислення у немовлячому віці	213
2. Характеристика мислення дитини раннього віку	217
3. Основні лінії у розвитку мислення дошкільника	221
3.1. Розвиток міркувань дошкільника	221
3.2. Особливості міркувань дошкільника, пов'язаних із поясненням явищ	222
3.3. Розвиток планування діяльності та операцій мислення	224
4. Психолого-педагогічні умови розвитку мислення	226
ТЕМА 18. РОЗВИТОК УЯВИ ДИТИНИ ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО 7 РОКІВ	230

1. Зародження уяви в ранньому дитинстві	231
2. Особливості розвитку уяви у дошкільному віці	234
2.1. Уява в молодшому та середньому дошкільному віці ...	234
2.2. Уява старшого дошкільника	236
3. Психолого-педагогічні умови розвитку уяви дошкільника ..	239
ТЕМА 19. РОЗВИТОК ЕМОЦІЙ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	243
1. Особливості емоційного розвитку у немовлячому віці	244
2. Емоційний розвиток у ранньому дитинстві	247
3. Емоційний розвиток у віці 3–7 років	250
4. Характеристика етичних почуттів дошкільника	253
5. Розлади емоційної сфери дошкільників	255
ТЕМА 20. ВОЛЯ ТА СИСТЕМА МОТИВІВ	
У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	259
1. Розвиток передумов волі у немовляти та у дитини раннього віку	260
2. Розвиток волі у дошкільному віці	264
3. Виникнення системи мотивації, підпорядкування мотивів ..	266
4. Психолого-педагогічні умови розвитку волі	270
МОДУЛЬ IV. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ	
ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО 7 РОКІВ	273
ТЕМА 21. СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ	
ДОШКІЛЬНИКА	273
1. Розвиток передумов самосвідомості у немовлячому віці	275
2. Розвиток самосвідомості в ранньому дитинстві	278
3. Розвиток самооцінки у дошкільника	281
4. Розвиток самосвідомості старшого дошкільника	285
5. Психолого-педагогічні умови розвитку самосвідомості	288
ТЕМА 22. ЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	293
1. Передумови етичного розвитку у немовлячому віці	294
2. Етичний розвиток у ранньому дитинстві	296
3. Розвиток моральної свідомості дитини 3–7 років	299
4. Перехід від зовні зумовленої моральної поведінки до свідомої	302

5. Психолого-педагогічні умови формування етичної свідомості та поведінки дошкільника	304
6. Недоліки етичного розвитку дошкільників	306
ТЕМА 23. РОЗВИТОК ЗДІБНОСТЕЙ У ДОШКІЛЬНОМУ ДИТИНСТВІ	309
1. Становлення передумов розвитку здібностей у дітей раннього віку	310
2. Розвиток здібностей дошкільника	313
3. Психологічні особливості ранньої обдарованості	316
ТЕМА 24. ТЕМПЕРАМЕНТ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	320
1. Психофізіологічні особливості темпераменту дітей від народження до 7 років	321
2. Особливості поведінки дітей з різними типами темпераменту	324
3. Індивідуальний підхід у вихованні дітей різних типів темпераменту	328
ТЕМА 25. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДИТИНИ ДО СИСТЕМАТИЧНОГО НАВЧАННЯ В ШКОЛІ	334
1. Соціальна ситуація розвитку дитини при переході із дитячого закладу в школу	335
2. Мотиваційна готовність дитини до шкільного навчання	337
3. Пізнавальна готовність дошкільника до систематичного навчання	340
4. Вольова готовність дитини виконувати вимоги школи	343
5. Емоційна готовність дошкільника до входження у систему взаємовідносин шкільного середовища	344
МОДУЛЬ V. ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ НА ЕТАПІ ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ	348
ТЕМА 26. ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА	348
1. Психофізіологічні особливості дитини, яка вступає до школи	350
2. Соціально-психологічна адаптація першокласників до умов шкільного навчання	351
3. Діяльність молодшого школяра	355

4. Пізнавальні психічні процеси молодшого школяра	360
5. Емоційно-вольові процеси молодшого школяра	365
6. Особистість молодшого школяра	367
ТЕМА 27. РОЗВИТОК ПСИХІКИ ТА ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	369
1. Біологічні та соціальні умови психічного розвитку підлітка	370
2. Криза підліткового віку	372
3. Самосвідомість – новоутворення особистості підлітка	374
4. Взаємини підлітка з оточуючими	376
4.1. Взаємини підлітка з дорослими	376
4.2. Взаємини підлітка з ровесниками	378
5. Особливості навчальної діяльності підлітка	381
6. Розвиток пізнавальних процесів підлітка	382
ТЕМА 28. ПСИХОЛОГІЯ РАННЬОЇ ЮНОСТІ	386
1. Загальна характеристика раннього юнацького віку	387
2. Система спілкування і взаємин у старшокласників	389
3. Розвиток пізнавальних процесів старшокласника	392
4. Емоційно-вольова сфера у ранній юності	394
5. Розвиток самосвідомості старшокласника	396
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ КУРСУ ДИТЯЧОЇ ПСИХОЛОГІЇ	400
ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ ДИТЯЧОЇ ПСИХОЛОГІЇ	413

ПЕРЕДМОВА

Докорінне реформування системи освіти України передбачає посилення гуманістичної спрямованості навчально-виховного процесу, його побудову на засадах розвивальної психології, де дитині відводиться активна роль – роль суб'єкта діяльності й спілкування.

Становлення суб'єктності дитини напряму залежить від дорослого, його дбайливого, уважного, терплячого й тактовного ставлення, від поваги до дитини з перших днів її життя, від змістовного й емоційно теплового спілкування з нею.

При підготовці посібника автор вважав головною своєю задачею формування у студентів такої педагогічної позиції, за якої дитина сприймається як самоцінна й неповторна особистість, здатна до волевиявлення та ініціативи. Провідні завдання педагога, при вирішенні яких необхідні знання з дитячої психології, полягають у тому, щоб розпізнавати й підтримувати педагогічно значущі прояви активності дитини, спрямовувати їх у належному руслі; спиратись на бажання та інтереси вихованців при формуванні в них початкових уявлень та чимдалі складніших знань про оточуюче, при озброєнні їх навичками спілкування й діяльності.

Підготовка студента до вирішення вищезгаданих завдань знайшла у посібнику свою реалізацію через таку побудову змісту кожної теми, де головна увага приділяється проблемі налагодження педагогом спілкування з дитиною та з дитячим колективом з опорою на ініціативу вихованців.

При розробці посібника використовувались матеріали навчально-методичних праць Г. О. Люблінської, О. О. Смірної, Г. А. Урунтаєвої, В. К. Котирло, С. Є. Кулачківської, Ю. О. Приходько, С. П. Тищенко, С. О. Ладивір, О. Л. Кононко.

З метою ілюстрування основних положень дитячої психології використані фрагменти експериментальних робіт О. В. Запорожця, М. І. Лісіної, Л. А. Венгера, А. Г. Рузької, В. К. Котирло, О. О. Смірної та ін.

Посібник складається з курсу лекцій, містить словник основних понять та список рекомендованої і використаної літератури.

Курс лекцій розподіляється на п'ять модулів, що охоплюють 28 лекційних теми. Розподіл навчального матеріалу на п'ять модулів

зумовлений традиційним підходом до визначення основних етапів психічного розвитку дитини, а також необхідністю детального розгляду дошкільного дитинства, що відповідає професійній спрямованості посібника. До кожної лекції подається список літератури, використаної при її написанні та рекомендованої до поглибленого вивчення студентами. Посилання по тексту зроблено за загальним списком літератури у кінці посібника.

Умовні позначення: 1;2 – вік дитини 1 рік 2 місяці.